

ПЕРСПЕКТИВИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ

У статті проблему націєтворення в Україні розглянуто у етнічному вимірі. Стверджується, що українська політична нація має формуватися на світоглядних засадах етнічного плюралізму, з використанням соціального механізму міжетнічної інтеграції, за умов лідерства титульного етносу-автохтону. Показано, що національний розвиток не виключає етнічної асиміляції та маргіналізації, а набуття національної незалежності – денаціоналізації та етноциду.

Ключові слова: політична нація, етнічний плюралізм, міжетнічна інтеграція, етнічна асиміляція, етнічна маргіналізація, денаціоналізація.

В статтє проблема формирования политической нации в Украине рассмотрена в этническом аспекте. Утверждается, что этот процесс должен осуществляться на мировоззренческих основах этнического плюрализма, с использованием социального механизма межэтнической интеграции, в условиях лидерства титульного этноса-авто-

© НЕЛЬГА Олександр В'ячеславович – доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник Інституту філософії НАН України

хтона. Показано, что национальное развитие не исключает этнической ассимиляции и маргинализации, а обретение национальной независимости – денационализации и этноцида.

Ключевые слова: политическая нация, этнический плюрализм, межэтническая интеграция, этническая ассимиляция, этническая маргинализация, денационализация.

The problem of the nation building in Ukraine is considered from the ethnic point of view. The author states that the Ukrainian political nation should be formed on the principle of ethnic pluralism with the social mechanism of interethnic integration. He also insists that the national development doesn't exclude the ethnic assimilation and marginalization, and the national sovereignty doesn't lead to denationalization and ethnocide.

Key word: political nation, ethnic pluralism, interethnic integration, ethnic assimilation, ethnic marginalization, denationalization.

1. З постановням в Україні незалежної держави на порядок денний висувається нове нагальне завдання – вийти на рівень націєтворення. Відтак державні проводирі опиняються перед лицем народу, який треба об'єднати в націю і який, однак, не складається виключно з представників титульного етносу. Це означає, що нація може бути тільки політичною.

Певна річ, зміст поняття політичної (громадянської) нації не породжує у середовищі сучасних суспільствознавців суттєвих теоретичних непорозумінь. Адже не потребує дебатування теза про те, що до політичної нації належать всі громадяни певної держави. Зрозумілим є також і те, що політична нація з необхідністю постає як цілісний феномен, тобто вона – не так сукупність, як спільнота громадян. При цьому політична нація має місце там і тоді, де і коли кожний громадянин готовий ідентифікувати себе з нею.

Але виникають певні питання. За яких умов націєтворення може відбуватися найбільш ефективно? Використання якого механізму потребує процес формування політичної нації? Навколо чого і навколо кого має формуватися національна єдність і уможливлюватися ідентифікація з нею кожного з її членів? Відповіді на ці запитання одностайними не бувають.

2. Отже, по-перше, щодо шляхів формування політичної нації, або механізму націєтворення. При вирішенні цієї проблеми складно досягти одностайності. На наше переконання, згаданий механізм має базуватися на певних світоглядних засадах, а саме: гадаємо, що з'єднання етносів у націю буде відбуватися найбільш вдало, якщо проводирі націєтворчого процесу твердо стануть на позиції *етнічного плюралізму*, тобто такої світоглядної позиції, сутністю якої є визнання рівності й самоцінності кожної етнічної спільноти, її права на збереження своєї самобутності, права на вільний та всебічний розвиток. Етнічний плюралізм постає на противагу етноцентризму, а також таким явищем, як етнічне протистояння, конфронтація, а то й ворожнеча.

У свою чергу, витоками етнічного плюралізму є гуманістичні ідеали людства, загальнолюдські цінності. Філософськими засадами цієї світоглядної позиції є вчення про багатоманітність світу як закономірність його існування. Будь-яка одноманітність, у тому числі й етнічна, є не тільки небажаною, але й неможливою, позаяк у живій природі вона тотожна фактичному змертвленню.

Прагнучи збереження своєї етнічної багатоманітності, людство тим самим бореться (сьогодні вже досить свідомо) за високий рівень своєї життєздатності. Етнічний плюралізм уособлює в собі усвідомлення неподільності загальнолюдсь-

кої культури; він дедалі більшою мірою стає органічною часткою сучасного цивілізованого способу мислення. Тому той, для кого неприйнятною є ідея етноцентризму, неминуче стає прихильником етнічного плюралізму.

І коли така світоглядна позиція стає панівною у суспільстві, тоді уможливорюється й наступний крок, тобто – практичний перехід до задіяння механізму міжетнічної інтеграції. А відтак сформування політичної нації стає імовірнішим. *Міжетнічна інтеграція* – це такий процес зближення етносів-автохтонів та розташованих серед них різних за кількісним складом етнодисперсних та етнокомпактних груп, який підпорядкований створенню єдиної для всіх них політичної держави-нації.

Цей процес відрізняється від створення державних етнічних конгломератів тим, що у ньому відсутнє насильство одного етносу над іншим (іншими). Міжетнічна інтеграція відбувається як органічне з'єднання етносів тому, що їй передують досить тривалі за історичним часом та близькосусідське у географічному просторі співіснування етносів на засадах переважаючої етнічної взаємосимпатії або принаймні відсутності історично вкоріненої, перманентної міжетнічної ворожнечі.

Поштовхом до «активування» механізму міжетнічної інтеграції можуть бути міркування про доцільність з'єднання зусиль для розв'язання історично нагальних спільних внутрішніх проблем. Причому інтегруються не обов'язково генетично близькі етноси. Так, сьогодні існують етноси, що генетично доволі далекі між собою, але зінтегровані у такі достатньо стійкі державні утворення, як, скажімо, Швейцарія або Бельгія. Її навпаки, ідеї пангерманізму, панслов'янizmu практичного втілення так і не набули.

Таким чином, практичне здійснення міжетнічної інтеграції, базоване на світоглядних засадах етнічного плюралізму, – це і є, на наш погляд, найважливіший механізм творення в Україні сучасної політичної нації.

3. По-друге, навколо чого мають об'єднуватися громадяни, ідентифікуючи себе із відповідною нацією? Одні дослідники засадничим для формування політичної нації вважають пріоритет прав людини; інші – економічні інтереси, творення добробуту; треті – духовно-культурні цінності.

Зрозуміло, що на непрості питання не може бути простих відповідей, особливо якщо відповіді базуються на принципі «або – або». Вміння долати подібну ортодоксальність демонструє, наприклад, дослідниця С.І.Мітряєва, котра визнає, що «тема захисту прав людини стає головною як у міжнародному, так і в національному праві», але разом з тим підкреслює, що «серед цих прав визначальне місце посідають *права людини як члена національної етнічної групи* (курсив наш. – О.Н.)»¹. Тобто мова йде про право людини на етнічну ідентичність, її дійову реалізацію. Ще далі у напрямку з'ясування засад національної ідентичності просувається інший співавтор тієї ж колективної монографії О.О.Ляшенко, стверджуючи, що «поряд з правами людини (індивідуальними правами) існують колективні права (право народу, право нації, спільноти)»². Однак, в конкретних умовах України, і після подібного теоретичного постулу залишається можливість існування певних перешкод на шляху до реального формування національно-політичної єдності-ідентичності. Про що мова?

З одного боку, це – міфи про начебто існуючу в Україні «насильницьку українізацію» етнічних меншин, інші утиски їхніх прав. Такі міфи породжують у частині українського суспільства уявлення про існування суперечності «титультний

етнос – етнічні меншини». З іншого боку, має місце недостатнє врахування прав титульного етносу. Це слугує певною підставою для виникнення у іншій частині українського суспільства уявлень про реальне існування суперечності «етнічні меншини – титульний етнос». Підтримання такого уявлення певною мірою сприяють їй відповідні недоліки українського законодавства. А вже у правовому полі України мало що змінилося з 1997 року, коли науковцями було зроблено висновок, що «законодавець досить визнає фактично лише два суб'єкти – державу та національні меншини»³.

Отже, для досягнення цілей формування національно-політичної єдності, а відтак – відповідної ідентичності в Україні, важливим є подолання уявлень про існування суперечностей між етнічними меншинами та титульним етносом. Гадаємо, що ці уявлення або є наслідком теоретичного непорозуміння, або являють собою штучно створену політичну ідеологему. Насправді фактом є те, що дійсне відродження всіх утиснутих за радянської доби етнічних спільнот України розпочалося саме із набуттям українським етносом державності, тобто – з 1991 року.

Принагідно зазначимо, що ще й до 1991 року представники польського, румунського, угорського, болгарського, грецького, єврейського та деяких інших етносів в Україні, на відміну від українського етносу в Україні, були представниками власне *державних етносів*. У зв'язку з цим, як слушно зауважує О.О.Ляшенко, «слід також пам'ятати, що українському етносу так само (як і етнічним меншинам. – О.Н.) доводиться долати наслідки тоталітаризму і бездержавного існування, фактично відроджувати свою самобутність. А це не можна сприймати як спроби асимілювати інші народи»⁴. Особливо – у світлі того загальновідомого факту, що українське законодавство стосовно етнічних меншин є одним з найгуманніших у світі.

4. Нарешті, по-третє, не менші розбіжності виникають і при спробі відповісти на питання «Хто має бути об'єднувачем?» Зрозуміло, що мова про лідера творення політичної нації. Тут одним здається, що роль такого лідера має виконувати держава; інші вважають, що це – справа гуманітарної інтелігенції; на погляд третіх утворити політичну націю можуть лише ті люди, які зуміли досягти значних успіхів у власному бізнесі. Досить поширеною є й точка зору, у відповідності із якою у конкретних умовах України лідером націєтворення має бути титульний етнос-автохтон, тобто – етнічні українці.

Ми, будучи прихильниками ідеї лідерства титульного етносу у процесі націєтворення, вважаємо разом із тим, що відповідну проблему слід вирішувати вельми коректно.

5. Певна річ, формування політичної нації не має своїм наслідком перетворення суспільства на моноетнічне або безетнічне: етнічне розмаїття залишається, міжетнічні відносини продовжуються. Разом з тим продовжується і дія етногенезисних закономірностей, бо всесвітня етногенеза не знає державних кордонів. Вона також, як відомо, не є й лінійним процесом. А вже і сьогодні, особливо у регіонах так званого «третього світу», асимілюючись, продовжують зникати невеликі етноси, деякі інші, продовжуючи зберігати самоназву (етнонім), змінюють свою мову та інші колишні ознаки етнічності. Це – процес перманентний.

Так, колись, понад тисячу років тому, частина тюркомовного етносу болгар (булгар) відкочувала з верхів'їв р.Волги на Балкани, де змінила мову на слов'янську, а кочовий спосіб життя на осілий. Інша ж частина цього етносу залишилися на місці, але, не змінюючи мови, змінила самоназву на татар. Сьогодні ж ці татари прагнуть повернути собі етнонім «булгари».

Практично зникли як життєздатні етноси (а подекуди й були викорінені) або-ригени Північної Америки, Австралії, Нової Зеландії. На території сьогодишньої Східної Німеччини колись існував такий етнос, як пруси. Тепер від нього залишилася лише назва його землі – Прусія. За радянської доби позникало багато невеликих етносів Півночі і Далекого Сходу сьогодишньої Російської Федерації.

Ще більшою мірою процеси асиміляції і міграції властиві діаспорним спільнотам. Так, за «міжпереписний» період з 1989 по 2001 роки кількість євреїв в Україні зменшилася майже у п'ять разів (з 486 тис. до 103,5 тис. осіб); натомість кількість кримських татар у п'ять разів зросла (з 46,8 тис. до 248,2 тис. осіб). В цілому етнічна забарвленість України з 1991 року змінилася досить помітно, і процес таких змін продовжується⁵. Це, зрозуміло, впливає на міжетнічні відносини, але зрозумілим є й те, що не все у цих відносинах піддається регулюванню, а відтак не підлягає поляризованій оцінці.

Тому якщо, скажімо, етнічна дискримінація потребує цілком однозначної оцінки, то вже стосовно етнічної асиміляції така однозначність не може бути прийнятною. Етнічна асиміляція – це процес поступового розчинення певної етнорасової групи або й цілого невеликого за чисельністю етносу серед іншого великого етносу або групи етносів. Цей процес є закономірним, і коли він не знає спеціальних втручань, локалізоване етнічне життя згасає майже непомітно.

Але частіш за все трапляється так, що найбільш свідомою часткою цього етносу, а нерідко й громадськістю оточуючих етносів звертають увагу на необхідність уповільнити процеси такого згасання, а то й припинити їх. Людство від цього значно вииграє, бо для нього тим самим суттєво поліпшуються можливості збагатитися духовно-культурними надбаннями зникаючого етносу. Поряд із зазначеними існують і інші форми втручання в етнічні асиміляційні процеси. Наприклад, штучне їх прискорення шляхом створення всіляких перешкод для нормального функціонування етносу та задоволення етнофорами своїх етнокультурних потреб. Тоді така асиміляція починає наблизатися за своїм змістом до деетнізації.

Закономірність асиміляційних змін є такою, що сперш зникають ознаки етнічності у царині матеріальної культури й лише потім — у царині культури духовної. При цьому найбільш стійким виявом етнічності щодо відповідних руйнівних процесів є етнічна самосвідомість.

У свою чергу, закономірним і так само невідворотним, так би мовити, «супроводом» перебігу процесів етнічної асиміляції є етнічна маргіналізація суспільства, тобто – перетворення етнофорів на таких індивідів, які значною мірою вже втратили ознаки своєї колишньої етнічності, проте ознак нової етнічності достатнім чином або й зовсім не набули. Вони зуться етнічні маргінали. Для міст, скажімо, Східної та Південної України, де домінуючою є російська мова, маргінальний статус притаманний нещодавнім вихідцям з українських сіл. У фактичному етномаргінальному стані перебувають також представники етнорасових, тобто розпорослених серед будь-якого корінного етносу груп, які поступово втрачають свої колишні етнічні риси. Ще більшою мірою це стосується «вкраплених» в корінний етнос поодиноких етнофорів — носіїв рис некорінного етносу.

Зростаюча кількість міжетнічних шлюбів теж сприяє поширенню явища етнічного маргіналізму. Але останній, слід зазначити, по-перше, не є необоротним, по-друге, не завжди й не обов'язково веде до втрати етнічного ідентитету. Навіть утрата (або незнання) етнічної мови, як свідчать дані сучасних етно-

соціологічних досліджень, ще не є перешкодою для того, щоб людина відчувала себе представником того етносу, з якого вона походить.

Процес етнічної маргіналізації значною мірою залежить від внутрішньодержавного, а також міжнародного статусу певного етносу. Так, у колишньому СРСР представники російського етносу, навіть оселяючися за межами своїх етнічних територій, практично не перетворювалися на етнічних маргіналів. І навпаки, певна частина українців перетворилася на таких маргіналів навіть на своїй етнічній землі. Проте набуття Україною державності, розбудова власної держави можуть сприяти поступовій етнічній ремаргіналізації та реідентифікації відповідної частини українців за походженням як на території України, так і за її межами. Так, за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року російська етнічна меншина на чверть скоротилася. Однак сучасний український етнополітолог В.С. Крисаченко вважає, що це зменшення «відбулося не стільки за рахунок еміграції росіян, ...скільки рішенням про українську самоідентифікацію тих «росіян», які вільно чи невільно були в попередні часи позбавлені власної національності (етнічності. – О.Н.) та ідентифіковані «росіянами»⁶. Те ж саме стосується й представників деяких етнічних меншин України.

6. Сформування певним народом власної політичної нації автоматично залучає його до системи міжнаціональних відносин. При цьому ці відносини, якщо задіяні у них нації (особливо – сусідні) представлені титульними етносами, значною мірою можуть поставати як «міжтитульноетнічні». Скажімо, російська і українська політичні нації можуть висувати на перший план проблеми (або питання) по лінії протистояння (або взаємодії) «етнічні росіяни – етнічні українці». Адже періодичне порушення (в основному, зрозуміло, на неофіційному рівні) питань про правомірність належання Україні, скажімо, Криму (чи то окремо – міста Севастопіль) або Донбасу базується на факті наявності в обох цих регіонах значної кількості етнічних росіян та російськомовного населення. З іншого боку, саме етнічна близькість українців і росіян дає певні підстави деяким політичним діячам, на кшталт В.В. Жириновського, стверджувати, що Україна (на відміну, скажімо, від Казахстану або Узбекистану) є всього лише однією з губерній Російської Федерації.

Тобто відокремлення певного народу від колишньої метрополії, сформування ним своєї політичної нації не завжди вирішує колись суто внутрішньодержавні проблеми міжетнічних відносин. Такі проблеми (як, скажімо, у розглянутому вище прикладі) можуть додатково поставати тепер вже й на міжнаціональному рівні.

Відтак для молодих держав-націй може існувати небезпека такого явища як *денаціоналізація*. Це – процес насильницького позбавлення певного народу власної державності з усіма наслідками, що випливають з цього, а саме: втрата насамперед політичної та економічної незалежності (державних кордонів, митниць, власної грошової одиниці, війська, органів безпеки, можливості здійснювати самоврядування і т. ін.), а також значною мірою й духовно-культурного суверенітету (можливостей проведення самостійної освітньої політики, розвитку власних науки, літератури, мистецтва тощо). Денаціоналізація може стати можливою як результат або вимушеного приєднання (з'єднання) одного державного народу до іншого (наприклад, України до Росії 1654 року), або завоювання одного державного народу іншим (іншими) (наприклад, розподіли Польщі у другій половині XVIII століття між Прусією та Австрійською і Російською імперіями).

Зреалізована денаціоналізація зазвичай викликає до життя найгірші вияви міжетнічних відносин. Вона може мати своїм наступним етапом деетнізацію і навіть етноцид. Так, поразка УНР у національно-визвольних змаганнях із більшовицькою Росією в 1917-1920 роках уможливила багатомільйонне винищення більшовицькою владою бездержавного, а тому цілковито беззахисного (беззбройного) українського етносу, найжорстокіше – у 1932–1933 роках.

Проте міжнаціональні (для нас тут найбільш важливий їхній міжетнічний контекст) відносини можуть мати й інший, позитивний, вияв. Сутність його найкраще передається поняттям «*інтернаціоналізм*» (від лат. *inter* — «між», *patio* (*nationis*) — «народ»). Це – світоглядний принцип міжнаціонального єднання, що стверджує рівність та суверенність усіх народів-націй світу, потребує визнання та поважання самобутності соціально-історичних та культурних надбань кожного з них. Реалізація цього принципу передбачає творення світової співдружності націй на засадах взаємодопомоги та взаємосприяння всебічному цивілізаційно-культурному розвитку.

Першим досвідом такого єднання народів була Ліга націй, що існувала у період між першою та другою світовими війнами (1920–1939 рр.). Після Другої світової війни (з 1945 року) ідеї світової співдружності націй продовжує розвивати й реалізовувати Організація Об'єднаних Націй. Значний наголос в її діяльності робиться на визнанні та відстоюванні прав людини. З розпадом у серпні 1991 року СРСР почався новий етап співпраці народів-націй світу.

Зокрема сьогоднішня Західна Європа представлена такою «інтернаціоналістською» організацією, якою є Євросоюз (ЄС). У контексті розглядуваної нами теми на особливу увагу заслуговує тут та обставина, що у територіальних межах ЄС (зокрема – Шенгенської зони) державні кордони існують значною мірою умовно. А відтак цей велетенський простір постає не стільки як полінаціональний (полідержавний), скільки як поліетнічний, як відкритий для міжетнічних контактів, взаємодії, етнокультурного взаємозбагачення.

Отже принагідно зробимо припущення, що ідея Сполучених Штатів Європи, що вона висувалася на початку ХХ століття, не зреалізувалася тому, що перш ніж відкрити державні кордони і зробити Європу зоною *безпосередніх міжетнічних контактів*, їй (Європі) треба було у ХХ столітті пройти «вишкіл» демократичного співжиття у межах окремих національних держав. Але до цього «вишколу» чомусь додалася й «практика» двох світових воєн.

Таким чином, із зойно зробленого припущення випливає те гіпотетичне узагальнення, що національні держави (а не держави-етноконгломерати) виникають і існують як історичний опосередковуючий «засіб» переходу від переважно відчужено-ворожих до переважно зацікавлено-толерантних міжетнічних відносин.

7. Насамкінець зазначимо, що, на нашу думку, вирішення завдань формування української політичної нації та визначення шляхів її розвитку потребує як конструктивно-критичного підходу до теоретичних наробок західних і вітчизняних вчених, так і врахування особливостей історичного шляху і сьогоденних реалій України.

1. *Мітряєва С.І.* Національні меншини та збереження їхньої ідентичності // Українська політична нація: генеза, стан, перспективи. – К., 2004. – С. 270. 2. *Ляшенко О.О.* Формування української політичної нації: етнополітичний аспект // Українська політична нація: генеза, стан, перспективи. – К., 2004. – 648 с. – С. 255. 3. *Основи етно-*

державознавства. Підручник / За ред. Ю.І. Римаренка. – К., 1997. – С. 601. 4. *Ляшенко О.О.* Формування української політичної нації: етнополітичний аспект // Українська політична нація: генеза, стан, перспективи. – К., 2004. – С. 258. 5. *Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року.* – К., 2003. – С. 23–26. 6. *Крисаченко В.С.* Динаміка населення: популяційні, етнічні та глобальні виміри: Монографія. – К.: НІСД, 2005. – С. 240.